

Електронне наукове фахове видання "Ефективна економіка" включено до переліку наукових фахових видань України з питань економіки (Наказ Міністерства освіти і науки України від 29.12.2014 № 1528)

Ефективна
ЕКОНОМІКА

Дніпропетровський державний
аграрно-економічний університет

№ 6, 2013 [Назад](#) [Головна](#)

УДК 338.439 : 339.137.2

В. М. Клочко,

*к. е. н., доцент кафедри світової економіки сільського господарства та інформаційних технологій,
Харківська державна зооветеринарна академія, м. Харків*

СТАН ТА ШЛЯХИ ПІДВИЩЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ МОЛОКОПРОДУКТОВОГО ПІДКОМПЛЕКСУ АПК УКРАЇНИ

V. M. Klochko,

*Ph. D., assistant professor of global agricultural economics and information technology,
Kharkiv State Veterinary Academy*

STATE AND WAYS TO IMPROVE ECONOMIC EFFICIENCY MOLOKOPRODUKTOVOHO SUBCOMPLEX AIC UKRAINE

Розглянуто стан розвитку та економічної ефективності молокопродуктового підкомплексу України, прогноз світового молочного ринку. Зроблено аналіз стану виробництва та переробки молока на Україні. За прогнозами Міжнародної Молочної Федерації, в найближчі роки у світі триватиме процес збільшення молочних ферм. Узагальнено досвід ведення молочного скотарства ЄС, США, Ізраїлю, Австралії та Нової Зеландії. Показано основні напрями вдосконалення молочного скотарства США. Наведено фактори, які стримують розвиток національного молокопродуктового підкомплексу АПК України. Розроблено концептуальні положення стосовно шляхів підвищення економічної ефективності молокопродуктового підкомплексу АПК України.

The state of development and economic efficiency molokoproduktovoho subcomplex Ukraine weather the global dairy market. The analysis of the production and processing of milk in Ukraine. According to projections by the International Dairy Federation in the coming years the world will continue the process of increasing dairy farms. The experience of doing dairy EU, U.S., Israel, Australia and New Zealand. The basic directions of perfection of dairy USA. Shows the factors that hinder the development of national agricultural molokoproduktovoho subcomplex Ukraine. Conceptual provisions regarding ways to improve the economic efficiency of agricultural molokoproduktovoho subcomplex Ukraine.

Ключові слова: економічна ефективність, молокопродуктовий підкомплекс, молочне скотарство, агропромисловий комплекс (АПК), Світова організація торгівлі (СОТ).

Keywords: economic efficiency, molokoproduktovuyu subcomplex, dairy, agriculture (AIC), World Trade Organization (WTO).

Постановка проблеми. Найважливішим завданням сільського господарства будь-якої країни світу є досягнення рекомендованих наукою норм споживання населенням продуктів харчування, у тому числі молока. Збільшення виробництва продукції скотарства можливе тільки тоді, коли будуть створені умови для цієї галузі, тобто коли виробництвом молока буде займатися вигідно.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання економічного стану молокопродуктового підкомплексу АПК України та шляхів підвищення його ефективності вивчали ряд українських вчених – В. О. Самойленко, В. І. Радько, М. О. Карпенко, В. П. Галушко, О. А. Козак. Вчені велику увагу приділяли вивченню стану молокопродуктового підкомплексу АПК України і значно менше пошуку шляхів підвищення його економічної ефективності.

Метою статті є дослідження стану молокопродуктового підкомплексу АПК України та знаходження концептуальних шляхів підвищення його економічної ефективності.

Виклад основного матеріалу. Виробництво молочної продукції залишається одним з найдинамічніших секторів світового агробізнесу. За прогнозами експертів, до 2017 року загальна вартість світового молочного ринку зросте до 505 млрд. доларів. Так, згідно з інформацією німецького науково-дослідного центру IFCN, кооператив Fontetta став найбільшим переробником молока на світовому ринку за підсумками 2012 року. На своїх потужностях компанія переробила близько 21,6 млн тонн молока [1].

Попит на молочні та кисломолочні продукти стабільний і не знижується. У середньому у світі споживання молочної продукції за останні роки становить 103-106 кг на рік на душу населення. В Україні споживання молочної продукції знаходиться на рівні розвинених країн: за даними Держкомстат України в середньому на місяць українець споживає близько 20 кг молока та молочних продуктів.

За результатами дослідження, проведеного компанією Research & Branding Group в квітні 2012 року (збір інформації проводився методом особистого інтерв'ю в 24-х областях України і АР Крим за квотною вибіркою, репрезентативною для дорослого населення країни за місцем проживання, статтю і віком), 75 % жителів України купують молочні продукти як мінімум один раз на місяць і частіше.

Сегмент молока і молочних продуктів в Україні займає третину від усього продовольчого ринку країни. Основну частку виробників молока в Україні становлять приватні господарства населення. У процентному співвідношенні на приватні господарства припадає 77 %, на сільськогосподарські підприємства – 23 % (станом на перше півріччя 2012р.). В останні роки проводиться політика, спрямована на збільшення частки сільськогосподарських кооперативів. За інформацією Міністерства аграрної політики, на початку 2012 р. було зареєстровано 774 кооперативу, що на 30,5% більше, ніж в 2011 р. Незважаючи на те, що виробництво молока вважається одним з найбільш витратних в тваринництві (за оцінками експертів окупність проектів у молочному виробництві становить близько 7-9 років і потребує вкладень у розмірі десятків мільйонів доларів на стартовому етапі), за даними Держкомстат України, рівень рентабельності виробників молока в 2011 році склав 18,4% (зростання на 0,5% порівняно з 2010 роком) [2].

Молочна промисловість України нараховує понад 500 спеціалізованих заводів і понад 1000 невеликих молокопереробних виробництв, які, як правило, входять до структури місцевих сільськогосподарських підприємств [3, с. 117-118]. Для закупівлі молока в населення в Україні діє більш як 13 тис. молокоприймальних пунктів [4, с. 7].

Переробні підприємства не спроможні завантажити свої виробничі потужності високоякісною сировиною для виробництва сирів та іншої високотехнологічної продукції. Так, кількість сиропридатного молока в середньому по Україні становить близько 30 %, а за термостійкістю лише 40-70 % виробленого молока відповідає вимогам стандартів. Обмежений обсяг молока призводить до того, що на молокопереробні підприємства надходить до 20 % молока

другого гатунку та несортованого. Сировина надходить у неохолоджену вигляді та з граничними показниками кислотності. Крім того, частина молока, що заготовляється, має вади смаку й запаху. Середні показники якості молока в Україні становлять: вміст жиру – 3,5 %, білка – 3,12, лактози – 4,53, мінеральних речовин – 0,69, сухого знежиреного залишку – 8,34 %, кислотність – 17,8 градусів Тернера, густина – 1026 кг/м³, кількість соматичних клітин коливається від 270 тис. до 18 млн. в 1 см³ (за даними УААН) [5, с. 138-140].

Молокопереробні підприємства України за рахунок низької якості сировини втрачають значні суми при реалізації молочної продукції на зовнішніх ринках. На даному ринку за сухі молочні продукти українські підприємства одержують за тунну на 300-400 дол. США менше, тому що на Заході через низькі якісні показники ця продукція використовується на технічні й кормові цілі [6, с. 100].

Той факт, що 80 % сирого молока виробляється приватними домашніми господарствами, тільки ускладнює можливість державного контролю вздовж ланцюга виробництва молока. Таким чином, у 2006 р. була введена Російською Федерацією заборона експорту продукції з України у зв'язку з порушенням ветеринарних вимог, у 2008-му – зупинено імпорт Японією сухого молока з України через надвисокий вміст антибіотика. Відсутність налагодженої системи відстеження вмісту недозволених антибіотиків і контролю стану здоров'я тварин, нечіткий розподіл державного контролю якості й безпеки є основними проблемами, які були відзначені під час інспекцій Офісу з продовольства та ветеринарії Європейської Комісії (FVO) у 2008 та 2009 роках. Станом на 1 січня 2010 року лише 51 або відрізок дев'яте молокопереробне підприємство сертифікувало систему управління якістю (за стандартами Міжнародної організації стандартизації (ISO) чи HACCP), 36 з яких є експортерами [7, с. 137-141].

За прогнозами Міжнародної Молочної Федерації, в найближчі 15 років у світі триватиме процес збільшення молочних ферм. Так, у країнах ЄС ферми з поголів'ям 50-100 корів вироблятимуть 75 % молока, а кількість їх збільшиться вдвічі за рахунок скорочення утримання худоби у дрібних фермах. У США більшою мірою, ніж у Європі, домінуватимуть великі підприємства з поголів'ям молочних корів кілька сотень. Збільшення середнього розміру стада відбудеться і в Австралії та Новій Зеландії. В Океанії середній розмір молочної стади становить: в Австралії – 135, у Новій Зеландії – 195 корів. У країнах, що розвиваються, кількість дрібнотваринних ферм постійно збільшується, особливо в Азії [8, с. 151]. У Польщі молоко для переробки закуповується від фермерських господарств або їх об'єднань з поголів'ям 14 корів і більше. Ці господарства мають відповідні умови й дозвіл. Тому в Польщі сортом «екстра-клас» прийнято 95 % сировини, а в Україні вищим сортом – лише 4,8 % [6, с. 99-100].

У США промислове виробництво молока організовано на базі концентрації і спеціалізації. Але ціну молока дають за його якість. За останні десятиріччя вимоги до якості молока стали жорсткішими. Демографія виробництва молока в США показує: 42 % американського молока надходить з ферм з поголів'ям понад 500 голів [9, с. 21].

У США кількість соматичних клітин така ж, як і в країнах ЄС (менше 100 тис./мл), але бактеріальне обсіменіння не більше 5 тис./мл (у країнах ЄС – не більше 30 тис./мл). На Україні приймають вищим сортом молоко ще більш забруднене, ніж у Росії, а якщо порівнювати українське молоко вищого гатунку з європейським, то за кількістю соматичних клітин допускається їх більше в чотири рази, за бактеріальним обсіменінням – у десять раз. Досвід європейських держав свідчить про те, що неможливо отримати чисте за мікробіологічними показниками та з мінімальною кількістю соматичних клітин молоко інакше, ніж на науково організованому підприємстві.

Основними напрямками вдосконалення молочної скотарства США є такі: скорочення поголів'я молочної худоби і різке зменшення кількості молочних порід; вибір голштинно-фризької породи як пріоритетної; використання збалансованих і якісних раціонів для стимулювання максимальної продуктивності; концентрація молочної поголів'я на великих фермах і комплексах; максимальне використання високопродуктивної техніки для обслуговування корів, доїння, первинної обробки молока, утилізації гною.

Якщо узагальнити досвід ведення молочної скотарства Ізраїлю, можна визначити такі позитивні тенденції, як високий рівень ведення плеїнної роботи, який ґрунтується на конкретній інформації по кожній корові, закладеній у комп'ютерну базу даних, що постійно поновлюється; раціональне використання кормів у вигляді кормосуміші та з урахуванням при формуванні раціону потреб кожної статево-вікової групи тварин; тісне поєднання науки з виробництвом, яке дозволяє на основі наукових пошуків разом з іншими факторами постійно підвищувати продуктивність молочної стади; державне регулювання через Раду з виробництва і збуту на внутрішньому ринку молока, що допомагає враховувати економічні інтереси всіх учасників виробничого процесу і споживачів [10, с. 158-159].

Існують розвинені країни, що є світовими лідерами молочної галузі – Австралія, Нова Зеландія, – де немає дотацій на молочну продукцію. У Новій Зеландії молочна переробка є одним з головних видів промисловості й однією з головних позицій експорту. Якщо американці та європейці борються за згладжування сезонних коливань у виробництві молока, то тут цим не займаються, а виробляють молоко тоді, коли його собівартість найнижча. У них усе підігнано – осмінення, переробка, укладання контрактів – так, щоб сезонне коливання було оптимальним з погляду економіки даного продукту. Важливе значення надається випуску: яку, де і як сіяти траву, як пересувати стадо пасовищами, яким має бути оптимальний розмір стада. За рахунок цього досягається максимальна ефективність молочної тваринництва і низька собівартість молока: сьогодні вона близька, а в деякі сезони навіть нижча, ніж в Україні [11, с. 29-30]. Такі країни, як Нова Зеландія й Австралія, мають великий досвід використання дешевих пасовищних кормів. У цих країнах на пасовищах установлені доїльні зали [9, с. 21].

У світі зростає виробництво молока. Україна повільно сліди світової тенденції: обсяги виробництва молока в 2012 році зросли на 2,7%. В Україні до 50 % ринку займає 8-10 підприємств. Так що монополії немає. Ще п'ять років ситуація збережеться ціни і якість молока на переробних підприємствах залишаються досить високими протягом року і конкурентними з виробниками молока в сусідніх країнах. У зимовий період 2012-2013 року молоко закуповується за 3,5-4,6 грн / літр. Знизити собівартість української сировини, допоможе впровадження сучасних технологій виробництва, виробництво соковитих кормів, низька вартість трудових ресурсів і паливних матеріалів, треба створити законодавчі умови для розвитку сімейних ферм і стимулювати розвиток кооперації. Це допоможе вирішити проблему зниження цін в літній період і забезпечити рентабельне виробництво якісного конкурентного молока в господарствах населення.

Існує думка, що потрібно міняти підходи дотування галузі: тобто стимулювати великотоварного виробника. Дотації треба давати тим підприємствам, які впроваджують ефективні підходи ведення господарювання (високопродуктивні породи корів, правильне годування, новітнє обладнання) Тобто це мають бути сучасна ферма з автоматизованими процесами доїння і охолодження молока [12].

Сьогодні ринок молока і молокопродуктів країни характеризується значним скороченням поголів'я корів у господарствах усіх категорій, зменшенням обсягів виробництва молока, зростанням цін на продукцію, зменшенням рівня платоспроможного попиту і, відповідно, кількості споживання молокопродуктів. Аналіз статистичних даних Державної служби статистики України дає підстави стверджувати, що поголів'я корів у 2013 році в сільськогосподарських підприємствах, порівняно з 2007 роком, зменшилася на 791 тис. голів, а порівняно з 1991 роком - на 5972 тис. голів. Аналіз економічної ефективності виробництва молока в сільськогосподарських підприємствах України свідчить, що собівартість 1 т молока в січні 2013 року в середньому становила 3123,9 грн., Для порівняння у 2011 році - 2327,9 грн., В 2005 - 921 грн. Тому, незважаючи на державні дотації та доплати, виробництво молока в 28% сільськогосподарських підприємств України є збитковим [13].

Молочна галузь України перебуває напередодні глобальних змін. У найближчі п'ять років на внутрішньому ринку країни очікується консолідація, поява нових мультинаціональних гравців, зростання продуктивності виробництва і частки промислового виробництва молока. За оцінками президента Української аграрної конфедерації Леоніда Козаченка, Україна спокійно може наростити виробництво молока до 2020 р. до 35 млн тонн. Але для цього необхідно залучити 25 млрд. доларів інвестицій в молочний сектор [14].

У світі йде жорстока конкуренція за ресурси. Світова організація торгівлі дає максимальні можливості країнам, які розвиваються, а також сприяє лібералізації торгівлі. Переваги від членства в СОТ стосовно молокопродуктового підкомплексу АПК України такі:

1. Отримання сприятливих умов доступу на світові ринки товарів, але при великому відриві душевого споживання молока від європейських норм (240 при нормі 360 кг умовного молока) потрібні додаткові розрахунки державних органів.
2. Усунення дискримінації в торгівлі першої сфери АПК, якою визначається рівень застосування сучасних технологій.
3. Гармонізація національного та світового законодавства щодо якості молока в напрямку зближення технологій виробництва, охолодження, транспортування і переробки.
4. Можливість реалізації своїх торгово-економічних інтересів без посередництва на внутрішньому і зовнішньому ринках.
5. Збільшення прямих іноземних інвестицій у країну, зокрема в першу та другу сферу АПК відносно молокопродуктового підкомплексу.

При даному підході, на наш погляд, факторами, які стримують розвиток національного молокопродуктового підкомплексу АПК при членстві в СОТ, виступають:

- 1) недостатній захист першої і другої сфери АПК молокопродуктового підкомплексу;
- 2) можливе зниження надходжень до бюджету від імпорتنих продаж молочної продукції і тваринництва в цілому;
- 3) зниження на першому етапі реалізації національної продукції молокопродуктового підкомплексу на фоні більш привабливої (реклама, дизайн) імпоротної продукції, хоча не кращою за якістю та калорійністю.

У своїй сукупності це несе загрозу дискримінації національних товаровиробників.

Таким чином, продукція молокопродуктового підкомплексу України стає неконкурентоспроможною за якістю і ціною на зовнішньому та внутрішньому ринку через постійне підвищення витрат на виробництво, збір і доставку продукції, відсутність у багатьох домогосподарствах механічного доїння та охолодження молока, недотримання санітарно-гігієнічних норм. Основна проблема молокопереробного підкомплексу – низька якість молока (виробники відстають у технологічному розвитку від сфери переробки, яка наближається до європейських стандартів).

Висновки та перспективи подальших досліджень. До концептуальних положень стосовно шляхів підвищення економічної ефективності молока продуктового підкомплексу України відносяться: розробка системи державних стандартів на сучасному світовому рівні, прийняття та впровадження нового стандарту на молоко; створення дієвої служби контролю якості продукції молока, молочної сировини і молочних продуктів; доплата виробникам за якісне екологічно чисте молоко; удосконалення кормовиробництва та кормової бази; розроблення державних програм розвитку селекційно-плеїнної роботи в молочному скотарстві, поліпшення якісного складу поголів'я; охолодження селекційно-плеїнної роботи особистих селянських та фермерських господарств; фінансова підтримка проведення ідентифікації та ресстрації поголів'я великої рогатої худоби; пільгове кредитування виробників молока; перехід на сучасні технології утримання корів, доїння і вчасного охолодження молочної сировини; відновлення роботи великих сучасних молочних комплексів; державна підтримка в постачанні обладнання для

молочних ферм та комплексів на умовах лізингу; кадрове забезпечення виробників молока, молочної сировини і молочної продукції та поліпшення професійного рівня їх фахівців; сприяння розвитку інтеграційних процесів між виробниками молока, переробниками молочної сировини і реалізаторами молочної продукції; створення умов для заохочення об'єднанню виробників молока в кооперативи; пропаганда передового досвіду кращих господарств молокопродуктового підкомплексу України та переваг вітчизняної молочної продукції; сприятлива цінова політика для виробників молока, узгодження нормативних витрат виробництва, рівня цін та доходів; запровадження системи моніторингу цін на молоко та молочну продукцію; удосконалення митно-тарифного захисту вітчизняних виробників молока та молочної продукції.

Нарощування виробництва молока в деяких країнах здійснюється завдяки підвищенню продуктивності корів. При цьому темпи зростання виробництва молока значно випереджають темпи збільшення кількості корів, що свідчить про застосування інтенсивних методів ведення виробництва в галузі. Необхідно вивчати досвід кращих господарств і пропагувати його, займатися просвітницькою діяльністю. Тільки так ми зможемо створити конкурентоспроможний молокопродуктовий підкомплекс АПК України.

Література.

1. ТОП 15 крупнейших молочных компаний мира // <http://latifundist.com/novosti/39218-top-15-krupnejshih-molochnyh-kompanij-mira.html>.
2. Обзор рынка молока и молочных продуктов в Украине // <http://rb.com.ua/rus/marketing/tendency.html>.
3. Самойленко В. О. Глобальні тенденції структурно-галузевих змін, чи зазнає сільськогосподарський сектор конкуренції з боку міжнародних виробників / В. О. Самойленко // Економіка АПК. – 2006. – № 10. – С. 114–120.
4. Українське молоко: жити, як при капіталізмі, працюючи, як при соціалізмі / Б. Миколаєв, А. Богданенко, Т. Шелкопляс [та ін.] // Агробізнес сьогодні. – 2006. – № 4. – С. 6–8.
5. Радько В. І. Управління якістю молока в підвищенні економічної ефективності молокопродуктового підкомплексу / В. І. Радько // Економіка АПК. – 2006. – № 8. – С. 138–141.
6. Карпенко М. О. Конкурентоспроможність і експорт молочної продукції в Україні / М. О. Карпенко // Економіка АПК. – 2006. – № 11. – С. 98–102.
7. Галушко В. П. Зарубіжні системи забезпечення якості молока у виробничому ланцюзі та можливості їх застосування в Україні / В. П. Галушко, І. М. Суха // Економіка АПК. – 2011. – № 3. – С. 137–142.
8. Козак О. А. Основні тенденції розвитку світового ринку молока та молочної продукції / О. А. Козак // Економіка АПК. – 2007. – № 3. – С. 149–153.
9. Оруджов Э. Реалии и возможности в производстве молока на крупных фермах и в хозяйствах населения / Э. Оруджов // Эффективное животноводство. – 2007. – № 2. – С. 17–22.
10. Яворська Т. І. Розвиток молочного скотарства Ізраїлю / Т. І. Яворська // Економіка АПК. – 2004. – № 8. – С. 155–159.
11. Ковнір В. Збирання молока / В. Ковнір // Пропозиція. – 2004. – № 8–9. – С. 28–30.
12. Наталенко І. Молочний «компромисс»: прогнози і тренди «белого» ринку на 2013 год / Ирина Наталенко // <http://latifundist.com/spetsproekt/39827-molochnyj-kompromiss-prognozy-i-trendy-belogo-rynka-na-2013-god.html>.
13. Паламарчук І. Ринок молокопродуктов в Україні: проблеми експорту і імпорту / Ирина Паламарчук // <http://novostiua.net/stati/31535-rynok-molokoproduktov-v-ukraine-problemy-eksporta-i-importa.html>.
14. Наталенко І. Куда текут молочные реки Украины? / Ирина Наталенко // <http://latifundist.com/spetsproekt/37081-kuda-tekut-molochnye-reki-ukrainy.html>.

References.

1. TOP 15 krupneishih molochnyh kompanij mira // <http://latifundist.com/novosti/39218-top-15-krupnejshih-molochnyh-kompanij-mira.html>.
2. Obzor rynka moloka i molochnyh produktov v Ukraine // <http://rb.com.ua/rus/marketing/tendency.html>.
3. Samoilenko V. O. Global'ni tendencii strukturno-galuzevix zmin, chi zaznae sil's'kogospodars'kii sektor konkurencii z boku mizhnarodnix virobnykiv / V. O. Samoilenko // Ekonomika APK. – 2006. – № 10. – S. 114–120.
4. Ukrain's'ke moloko: zhit'i, yak pri kapitalizmi, pracuyuchi, yak pri socializmi / B. Mikolaev, A. Bogdanenko, T. Shelkopyas [ta in.] // Agrobiznes s'ogodni. – 2006. – № 4. – S. 6–8.
5. Rad'ko V. I. Upravlinnya yakisty moloka v pidvischenni ekonomichnoi efektyvnosti molokoproduktovogo pidkompleksu / V. I. Rad'ko // Ekonomika APK. – 2006. – № 8. – S. 138–141.
6. Karpenko M. O. Konkurentospromozhnist' i eksport molochnoi produkci v Ukraini / M. O. Karpenko // Ekonomika APK. – 2006. – № 11. – S. 98–102.
7. Galushko V. P. Zarubizhni sistemi zabezpechennya yakosti moloka u virobничому lancyuzi ta mozhlivosti ix zastosuvanni v Ukraini / V. P. Galushko, I. M. Suxa // Ekonomika APK. – 2011. – № 3. – S. 137–142.
8. Kozak O. A. Osnovni tendencii rozvritku svitovogo rynu moloka ta molochnoi produkci / O. A. Kozak // Ekonomika APK. – 2007. – № 3. – S. 149–153.
9. Orudzhov E. Realii i vozmozhnosti v proizvodstve moloka na krupnyx fermax i v xozyaistvax naseleniya / E. Orudzhov // Efektivne tvarinnictvo. – 2007. – № 2. – S. 17–22.
10. YAvors'ka T. I. Rozvitok molochного skotarstva Izrailyu / T. I. YAvors'ka // Ekonomika APK. – 2004. – № 8. – S. 155–159.
11. Kovnir V. Zbirannya moloka / V. Kovnir // Propoziciya. – 2004. – № 8–9. – S. 28–30.
12. Natalenko I. Molochnyi «kompromiss»: prognozy i trendy «belogo» rynu na 2013 god / Irina Natalenko // <http://latifundist.com/spetsproekt/39827-molochnyj-kompromiss-prognozy-i-trendy-belogo-rynka-na-2013-god.html>.
13. Palamarchuk I. Rynok molokoproduktov v Ukraine: problemy eksporta i importa / Irina Palamarchuk // <http://novostiua.net/stati/31535-rynok-molokoproduktov-v-ukraine-problemy-eksporta-i-importa.html>.
14. Natalenko I. Kuda tekut molochnye reki Ukrainy? / Irina Natalenko // <http://latifundist.com/spetsproekt/37081-kuda-tekut-molochnye-reki-ukrainy.html>.

Стаття надійшла до редакції 18.06.2013 р.

ТОВ "ДКС Центр"